

Alternativni glasovi dvaju tibetsko-bhutanskih tantrika – Padmasambhava i Drukpa Kunley

U ovom fenomenološkom eseju riječ je o dva tibetsko-bhutanska tantrika koji su svojim učenjem i praksama obilježili razvoj bhutanskog buddhizma. U suprotnosti njihovih dvaju glasova, od meditativnog i sublimnog Padmasambhave do seksualno neobuzdanog Drukpe Kunley, promatra se njihovo djelovanje u kontekstu dvaju njima posvećenih hramova, Paro Taktsang i Chimi Lhakhang te hramskoj situiranosti u odnosu na dva topografska bhutanska fenomena – planinu i pećinu. Sukladno različitim atmosferama koje oni posreduju, razlikuju se oba hrama po svojoj smještenosti, arhitektonskoj kompleksnosti, te složenosti putova koji do njih vode – uspon do na 3200 m visokog Taktsanga i lagodna šetnja rižinim poljima do Chimi Lhakhanga a koji su odlučujući za konceptualizaciju i performance izlaganja njihovog učenja Dzogchen i Mahamudra.

Ključne riječi: bhutanski buddhizam, hramovi, planina, pećina, Dzogchen, Mahamudra

Fenomen Bhutan

Malo je akademske literature o Bhutanu. Himalajske studije kojima Bhutan kao kulturna cjelina pripada tek su u početnim fazama svog razvoja. Više o Bhutanu učimo i doznajemo posredno preko tibetskih izvora i izuzetnih radova tibetologa počevši od mađarskog orijentalista Alexandra Csoma de Kőrösa (1784. – 1842.)¹, preko Philippea Edouarda Foucauxa (1811. – 1894.) u Parizu, u Rimu

1 Njegova najpoznatija djela: *A grammar of the Tibetan language in English* (Kalkutta: Baptist Mission Press, 1834); *Essay towards a dictionary, Tibetan and English*. [Priredio Bandé Sangs-rgyas Phuntshogs, Láma of Zangskár] (Kalkutta: Baptist Mission Press, 1834); *Analysis of the Kandjur* (Kalkutta, 1835).

Giuseppa Tuccija (1894. – 1984.)² i Luciana Petecha (1914. – 2010.)³, u Beču Ernsta Steinkellnera (1937), u Engleskoj Davida Snellgrovea (1920. – 2016.)⁴ i Hugh Edwarda Richardsona. Krajem 20. st. počinju i Kinezi s tibetološkim studijama. Tako su nam znanstvena izvješća o Bhutanu posrednog karaktera, ali ima i nekoliko recentnijih radova entuzijastičnih putnika poput Jamie Zeppa (1999), Russa i Blyth Carpenter (2002) ili redovnika Matthieua Ricarda (2016), nekoliko turističkih prikaza ili pak studija monografskog karaktera koje autorizira bhutanska vlada.⁵

Bhutan se opisuje kao čudesno mjesto. Svaki opis izdiže nešto sasvim osobito, neku još drugdje neotkrivenu ljepotu, nešto prema čemu se Bhutan razlikuje od drugih. Ta potreba za razlikovnošću i autentičnošću u pisanju stranih putnika proizlazi iz posebnog geografskog i historijskog položaja Bhutana u današnjem svijetu pri čemu svatko svoju avanturu tom zemljom smatra jedinstvenom i neponovljivom, dok se iz pera bhutanske vlade iščitavaju ideje koje podupiru svijest o oblikovanju vlastitog identiteta i ideje *bhutanstva*. Time “pogled na Bhutan” za one “izvana” i za one “iznutra” upija jednu od najljepših slika o drugima i o sebi samima.

Jedan kanadski službenik pomažući pristupanje Bhutana Ujedinjenim narodima opisao ga je kao zemlju koja “može postati baš kao svaka druga zemlja u

2 Tucci nam je ostavio preko 360 spisa od kojih spominjem samo nekoliko: *Indo-tibetica 1: Mc'od rten e tša tša nel Tibet indiano ed occidentale: contributo allo studio dell'arte religiosa tibetana e del suo significato* (Rim: Reale Accademia d'Italia, 1932); *Indo-tibetica 2: Rin c'en bzang po e la rinascita del buddhismo nel Tibet intorno al Mille* (Rim: Reale Accademia d'Italia, 1933); & Eugenio Ghersi: *Cronaca della missione scientifica Tucci nel Tibet occidentale* (1933) (Rim: Reale Accademia d'Italia, 1934); *Indo-tibetica 3: I templi del Tibet occidentale e il loro simbolismo artistico*, 2 Bd (Rim: Reale Accademia d'Italia, 1935-1936); *Santi e briganti nel Tibet ignoto: diario della spedizione nel Tibet occidentale* (1935) (Milano: Hoepli, 1937); *Indo-tibetica 4: Gyantse ed i suoi monasteri*, 3 Bd (Rim: Reale Accademia d'Italia, 1941); *Asia religiosa* (Rim: Libreria Editrice Aseq, 1946); *Teoria e pratica del Mandala* (Rim: Astrolabio Editrice, 1949); *Italia e Oriente* (Milano: ISIAO, 1949); *Storia della filosofia indiana* (Bari: Laterza, 1957); *Tibetan folksongs from the district of Gyantse* (Ascona: Artibus Asiae, 1966 [1949]).

3 Petech je bio Tuccijev učenik.

4 *Himalayan pilgrimage – a study of Tibetan religion by a traveller through Western Nepal* (Oxford: Bruno Cassirer, 1961); & Hugh Richardson. *A cultural history of Tibet. Weidenfeld and Nicolson* (London: Weidenfeld and Nicolson Ltd., 1968).

5 Uz citiranu literaturu, rad se naslanja i na sljedeće naslove: Blake 2015; Dorji 1994; Drexler 2014; Evans-Wentz, ur. 1973; Hackin et al. 1963; Knapp Kuyakanon 2014; Kumagai, ur. 2014; Minyak 1997; Monson 2014; Uitz 2006.

Aziji, ali nijedna zemlja u Aziji ne može biti poput Bhutana”, upućujući upravo na tu njegovu jedinstvenost, ali i opasnosti od susreta sa Zapadom.

Na jeziku Dzongka, Bhutan se zove Druk-Yul ili “Zemlja grmljavinskog zmaja”. Iako je kulturna povijest i prošlost Bhutana usko povezana s tibetskom kulturom, razvili su se ovdje osebujni oblici duhovnosti, arhitekture, politike i ekologije kakve Tibet ne poznaje. Ono što je objema tradicijama zajedničko je *vajrayanski* buddhizam, pri čemu je danas Bhutan jedina zemlja na svijetu utemeljena na isključivo buddhističkim *vajrayanskim*⁶ principima. Neki od njih bit će prikazani u kontekstu dvaju fenomena, planine i pećine, dvaju hramova Paro Taktsang i Chimi Lhakhang te dvaju glasova, onog Padmasambhave⁷ i Drukpe Kunley.⁸

Na prijelazu iz 2016. u 2017. godinu odlučila sam otputovati u Bhutan. Bila je to odluka nakon već duljih razmišljanja o novom zajedničkom terenu sa studentima s kojima sam već provela jedno istraživanje u mjestu McLeod Ganj, Himachal Pradesh, 2010. godine (Bulić i Zorić 2013). Željeli smo se baviti problemom sreće u Bhutanu, ali ne samo iz antropološke perspektive i iz vezanosti uz Bhutan, nego i iz one literarne i umjetničke te na koncu poredbene s drugim zemljama koje su bile zainteresirane i zaokupljene problematikom sreće, njezine prirode, njezinim manifestnim oblicima i transformativnim mogućnostima.⁹ Ovaj rad odstupa od problematike sreće, a njezino će se istraživanje i tematiziranje nastaviti u terenskim boravcima koji slijede u Bhutanu.¹⁰

Rad se temelji na meni dostupnoj literaturi o Bhutanu i bhutanskom buddhizmu, na promatranju molitvenih rituala i recitiranja *sutri* u hramovima, na razgovorima s redovnicima i na sporadičnim primjedbama ili opaskama ljudi koje sam susretala i vodiča koji su nezaobilazan i neophodan dio putovanja po

6 *Vajrayana* je tantrički oblik buddhizma. *Tantra* pak, polazeći od etimologije riječi u značenju ‘tkanje’, predstavlja nauk koji učenja i tradicije isprepliće i tka u jednu novu cjelinu, dok se tumačenja *tantr*e kao ezoterijskog ritualizma provlače kroz diskurs iz kolonijalnog razdoblja i zapravo je “interpretativna izmišljotina” europskog duha.

7 Drugo Padmasambhavino ime koje se također često rabi je Guru Rinpoche, Dragocjeni učitelj.

8 Drukpa Kunley je bio redovnik, misionar i pjesnik koji je iz Tibeta došao u Bhutan širiti nauk Mahamudre.

9 Odlazak u Bhutan bio je preterensko istraživanje, a u komparativne svrhe obavila sam 2019. godine istraživanje na Okinawi (vidi <http://www.snjezanazoric.com>, Current projects) i 2023. godine istraživanje u Kopenhagenu u Muzeju sreće te Institutu za istraživanje sreće (vidi više u Wiking 2016; 2018).

10 O tematici sreće u Bhutanu vidi više u Leaming (2014).

Bhutanu. Nije dozvoljeno putovati samostalno, sve je unaprijed određeno, od dnevne cijene za održivi turizam do mjesta boravka, hotela i načina kretanja, odnosno transporta od jednog mjesta do drugog. S obzirom da prosječni Bhutanac ne govori engleski, nužno se oslanjati na pomoć vodiča ili prevoditelja.

Već pristup bhutanskom tlu zadivljuje svojom prirodnom izazovnošću. Let između himalajskih vrhova istodobno zastrašuje i očarava. Avion krilima gotovo dotiče litice jer je mjesta za let premalo. Slijetanje na aerodromu Paro, jednom od najopasnijih na svijetu¹¹ oslobađa od nelagode letenja, a vodiči koji nas dočekuju isijavaju duh ljudi s kojima ćemo se kasnije susretati i upoznavati – tihi, nasmiješeni, tankoćutni. Nešto u tome daje naslutiti ljepotu duše koja se ne nameće. “Tražim pravu riječ kojom bih opisala ljude, ali osobine koje su me se najviše dojmile, dostojanstvo, neumišljenost, raspoloženje, gracilnost, ne nalazim ni u jednoj riječi čije bi značenje obuhvatilo sve moje impresije”, piše Jamie Zeppa (1999: 16) koja je davne 1988. godine otišla u Bhutan kao učiteljica engleskog jezika. Već dodirrom ovog tla nogama i udisanjem pomalo razrijeđenog zraka javlja se potreba za tjelesnom prilagodbom, potreba za metamorfozama vlastitih ustaljenih osjećaja i uvida, želja za novim razumijevanjem kako sebe samoga, tako i onih koje susrećemo, a do sada smo ih poznavali samo iz knjiga. Hoćemo li ih razumjeti?

Podsjećam se na jednu Naropinu¹² viziju u kojoj on ugleda ružnu staricu u dronjcima koja ga pita čime se kao znanstvenik upravo bavi. On objašnjava kako upravo istražuje knjige o gramatici, epistemologiji, duhovnim pravilima i logici. Starica ga upita da li te tekstove i razumije, na što Naropa odgovori potvrdno, a ona nastavi: “Razumiješ li riječi ili smisao?”. “Riječi”, odgovori on, a starica se počne smijati i od radosti vitlati svojim štapom. Da bi je još više razveselio Naropa nadoda da razumije i smisao, a ona od tuge baci svoj štap i počne plakati i tresti se. Kada ju je upitao za razlog, ona mu odgovori: “Bila sam sretna, jer ti kao veliki znalac ne lažeš i iskreno priznaješ da razumiješ samo riječi. Žalosna sam bila kad si slagao da si razumio i smisao iako nisi” (usp. Meyer 2005: 36).¹³

11 Samo osam pilota ima dozvolu za slijetanje u zračnu luku Paro.

12 Naropa je prema tibetskom *namtaru* veliki mudrac (*mahasiddha*) poznat po izuzetnoj učenosti i umijeću filozofjske dijalektike u debatama s drugim redovnicima koja je neizostavni dio tibetskog buddhističkog kurikula.

13 Tekstovi *vajrayane* najčešće su pisani dvosmislenim tajnovitim jezikom ne samo punim dvoznačnosti nego mnogo više od toga. *Sandhyabhasa*, znači upravo jezik koji nije ‘rasvjetljen, jezik sutona, sumraka, vrlo malo razvidan’, takav jezik čiji smisao nije dohvatljiv

Kako znanstvovati ili filozofirati o Bhutanu?

Antropologijsko i filozofijsko razmišljanje samorazumljivo se nameću kao prikladni teorijski okviri u ovom kontekstu.¹⁴ Antropološki će pogled biti potaknut, a zatim poduprt fenomenološkim opisom iskustava planine i pećine, a u njihovom ozračju želim vrlo elementarno razmotriti filozofijska učenja i njihovu provedbu u životima dvaju bhutanskih tantrika, Padmasambhave i Drukpe Kunley. I kao što su planina i pećina antipodi, bitno različiti, a ipak najuže povezani fenomeni u prirodi, tako će oni biti i različito poticajni za oblikovanje učenja ovih dvaju tibetskih *yogija* koji su postali presudni za “tkanje” bhutanske *vajrayanske* priče. Bhutan nas suočava s poznatim fenomenima, ali i nepoznatim iskustvima koja inspiriraju na novo čitanje rukopisa duha, ne u tekstovima nego gledanjem oblika, kako u okružujućoj prirodi, tako i u atmosferama samostana, hramova i *dzongova*.¹⁵

Put izlaganja ovoga rada kretat će se u dvojina, već spomenutoj one planine i pećine, ali i rižinih polja u dolini, kroz dva hrama, Paro Taktsang Lhakhang i Chimi Lhakhang čija je povijest vezana uz imena dvaju već spomenutih učitelja. Posredstvom njihovih također suprotstavljenih učenja dobit ćemo uvid kako

običnim umovima čak i samih buddhističkih praktikanata nego samo onih uznapredovalih onkraj učenja elementarnih tekstova, *sutra*. Simboličnost jezika i njegova tajnovitost nadopunjavaju se i različitim gestama – *mudrama*, meditativnim slikama – *mandalama*, izriječima – *mantrama* i najrazličitijim pomoćnim sredstvima poput dijagrama za meditativne i kontemplativne tehnike. Taj je jezik započet tekstom *Hevajratantra* (Meyer 2005).

- 14 Mnogi bi pristupi bili prikladni za istraživanje Bhutana, a različite perspektive naglasile bi jedan od aspekata onoga što nas zatiče u bhutanskoj kulturi. Ona se, iako bi i takav pristup bio moguć, ne povezuje s idejama ponovo otkrivene Shangri La, a idealizirana pisanja o Bhutanu uglavnom se odnose na zaštitu prirode i sreću koja proizlazi iz njezine neokaljanosti i posljedično zdravom i jednostavnom stilu života i prehrani.
- 15 Hramovi u Bhutanu zovu se *lhakhang* što znači “palača bogova” i u svojim počecima su to bila mala jednokatna zdanja s ulazom okrenutim na istok. U 14. st. postaju samostalnije i veće građevine od nekoliko katova koje se uključuju u veće samostanske komplekse. Samostan je *geomba* koji osim hrama ima i okolne zgrade za redovničku zajednicu, *sangha*. I hramovi i samostani uglavnom su se gradili na mjestima gdje je neki od velikih učitelja meditirao, pokorio lokalnog demona, imao neku viziju ili mu se na tom mjestu obistinilo neko pretkazanje. *Dzongovi* se počinju graditi u 17. st. u svrhu zaštite kada je Zhabdrung počeo konsolidirati i ujedinjavati Bhutan. *Dzong* je trebao biti zaštitna tvrđava za okolno područje a u njemu su osim administrativnog dijela bile zgrade za redovničku zajednicu s obzirom na dualni sustav podjele vlasti na sekularnu i religijsku. Mjesta za izgradnju *dzonga* birana su u skladu s njegovim strateškim funkcijama, ali su ipak morala biti znakovita i na neki način povezana sa svetošću.

dvije oprečnosti dovode do osvještavanja jednote, do neposrednosti trojedinstva bića, iskustva i promatranja koja se kao u *tantri* ne temelje na subjektu i objektu kao takvima, nego na jednom putu koji može početi bilo gdje, koji ne slijedi logičan racionalan slijed u prostoru i vremenu, nego negdje u okolišnoj prirodi, u staroj ili novijoj arhitekturi, ili u biografijama dvaju tantrika. Tamo odakle krećemo nije nužno početak. *Gubhasamaja Tantra* definira *tantru* kao “upravo sadašnji trenutak koji se temelji na nedrugotvorivosti” i Guenther to tumači kao jedino moguće razumijevanje tantričke iskustvenosti, a to je ono neposredne prezentnosti: “Ako je on [filozof] častan, on započinje onime što je aktualno, onime što je realno, i to nastoji smjestiti u kontekst koji će imati smisao” (Guenther 1975: 55). Svaki je početak vlastiti, jedino mogući početak.

Mi želimo početi s planinama jer one nisu u Bhutanu samo svete, kao i na mnogim mjestima diljem svijeta, nego se, kako piše Zeppa, “dižu uvis samo da dohvate mjesec”, a “na drugoj strani planina nalaze se opet planine, još više planina i onda ništa drugo nego planine” (Zeppa 1999: 14). Na njima kao svetim mjestima mogu obitavati božanstva i demoni, one su njihov tron, one su najbliže nebu, ali i same mogu predstavljati bogove i biti bogovi. *Yulha*, bogovi zajednice ili nekog kraljika gdje ta zajednica živi, zapravo su planine same, bliski ili bliske su ljudima, bave se njihovim problemima interferiraju u njihov život, a prema mišljenju Schicklgrubera “igraju glavnu ulogu u stvaranju socijalnog i političkog prostora te uspostavljaju pravila za svekoliko socijalno i religiozno ponašanje” (1997: 161). Povijest i duhovnost isprepliću se u planinama.

Planine imaju svoju vremenitost i prostornost, a unutar njih momente koji su važni u oblikovanju narativa o nastanku Bhutana. Duhovnost kao njihovo zajedničko obilježje sugovornici sažimlju opisom: “Zemlja je buddhistička, ali i nebo je buddhističko.” Ricard kao buddhistički redovnik poigrava se rado metaforama, pa su planine kao “zavaljeni slonovi”, “ponosno smireni lavovi” ili pak poput “odlijetajuće ptice *garuda*¹⁶” (2016: 10). Doline su “lopočevi cvjetovi s osam otvorenih latica”, “mali isječci neba na površini stijene”, “krugovi radosti” (ibid.). Mnoga su među tim mjestima mitskog karaktera jer predaja kaže kako je Padmasambhava, osloboditelj Bhutana od demona i njihov najveći učitelj, upravo na takvim mjestima pohranio tragove svoga dubokog, tajnovitog i ne

16 *Garuda* je u indijskoj mitologiji kralj ptica, likom pola čovjek, pola orao, a ime mu označuje ‘onoga tko nosi veliki teret’. U hinduizmu se pripisuje bogu Vishnuu kojem služi kao ‘vozilo’, *vahana*.

svima razumljivog učenja, *terme*. U imaginaciji prostornosti i planine smješten je hram posvećen Padmasambhavi, Paro Taktsang Lhakhang, a krajobraz dolinskih rižinih polja u kojima je izgrađen Chimi Lhakhang doimlje se prikladnijim za evokaciju stila života Drukpe Kunley.

U teškoj dostupnosti tekstovima *termi* i njihovom razumijevanju, imaginiranje prostora prikladnog za smještanje hrama posvećenog Padmasambhavi, svakako je planina. Tome nasuprot, na lakoću životnog stila Drukpe Kunley evociraju razigrani krajobrazi rižinih polja, potočića i razbacanih svetišta koji nas vode njemu posvećenom hramu Chimi Lhakhang.

Vremenski aspekt obje, i planine i doline, ogleda se u sljedbi zemljoradničkog kalendara, cikličkim procesima odvijanja životnog tijeka ili putovanjima duše k novom rođenju, te određenim ritualima vezanima uz štovanja mitskih ili historijskih osoba. Cjelokupnost u prostoru tako ostvarenih imaginacija, iskustava i doživljaja odvija se u suglasju s prirodom i učenjima Padmasambhave i Drukpe Kunley, iako su ta učenja poput svijeta i antisvijeta, slike i protuslike, podučavanja i prakticiranja istog tantričkog teksta.

Kako imaginirati etnografiju uronjenu u ovakvo kreativno proturječje koje antropološkim pristupom može pokušati zahvatiti samo osjetilna iskustva prakse dvaju tantrika i njihova proturječja izložiti putem promatrajuće racionalizacije koja živi od uobrazilje objektivnosti?

Kako pisati etnografiju koja se temelji na nepromotrivim iskustvima dvaju tantrika sačuvanih u tekstovima kad je etnologov pogled usmjeren izvedbenim interpretacijama tih istih tekstova u umovima religioznih praktikanata. Opisi procesa promatranja koji slijede i onog promotrivog samog lišeni su svake iskustvenosti tako da pitanje što je ono što se opisuje ostaje otvorenim.

Tek se u filozofijskom ili fenomenološkom zrenju dolazi do jednote u kojoj se suprotnosti ne pomiruju nego ostaju svaka posebno u svojoj cjelovitoj istinitosti.

Padmasambhava se povlači u osamu, meditira, kontemplira, a Drukpa Kunley se zabavlja, uživa u ženama i pijanstvu, jednom riječju šokira, da bi naposljetku obojica doživjeli iste nirvaničke momente iskustva prosvjetljenja ili utrnuća. Bilo kao antropološki, bilo kao filozofijski, tekst o njima kao pečat potrage za iskustvenošću ostaje nužno eksperimentalan i performativan i u njemu je zadržan samo jedan moment mogućih dalje razvijajućih refleksija. Takvim razumijem i ovaj tekst.¹⁷

17 Nepotrebno je spominjati da ovo dakako nije jedini mogući pristup bhutanskom buddhizmu i njegovoj *vajrayanskoj* inačici, a budući da se ne radi o znanstvenoj studiji nego

U svom fenomenološkom obličju on će bez sumnje ostati deskriptivan, stavljajući mnogo toga u zagrade (*epoche*), ali će biti i reflektirajuće i interpretativno kretanje između tekstova i učenja, promatranja i zrenja.

Padmasambhava *tantra* zadubljenošću

Padmasambhava je bio indijski učitelj koji je buddhizam prenio na Tibet u 8. st., a kasnije s Tibeta u Bhutan. Na tom je putu dobio i naziv utemeljitelja lamaizma koji postaje sinonimom himalajskog buddhizma, a na Tibetu i u Bhutanu smatra ga se i osnivačem najstarije *vajrayanske* škole Nyingma, “onih starih”. O njegovom životu malo se zna, nema historijskih izvora, nego više mitskih opisa kao npr. da je njegovo rođenje bilo čudesno, a otvaranjem lopočeva cvijeta na ušću rijeke Ind izašao je kao već osmogodišnji dječak.¹⁸ Biografija ima neke podudarnosti sa Siddhartinom¹⁹, što ne čudi jer se Padmasambhava smatra Drugim Buddhom, pa tako se on ženi, napušta obitelj, postaje redovnikom, najprije studira *sutre* i tek kasnije prelazi na magijsku poduku u *tantri*. Pritom je dolazio u dodir s bön redovnicima, a mjesto njegovog dosezanja transcendentnog znanja dugotrajnom meditacijom bila je “hladna pećina”, Shitavana. Na tom su mu putu pomogle *dakini*, boginje inicijacije i bića koja u nekim od svojih oblića, odnosno manifestnih formi rado obilaze mjesta pokapanja tj. zračnog izlaganja umrlih. Najpoznatija među njima bila je Yeshe Tsoegyal koja je pretvorivši se u tigricu doletjela s Padmasambhavom na stijene povrh doline Paro u kojima su bile mnoge pećine. Meditirajući u njima, Padmasambhava je razvio veliku snagu kojom je mogao pobijediti tamošnje demone i osloboditi ljude od njihove okrutnosti i miješanja u njihov svakodnevni život. Hoffmann ovaj fenomen preobrazbe lokalnih demona u buddhistička božanstva tumači kao “često ponavljanu metodu buddhističkih maga da sruše stare bogove domaće religije i podvrgnu ih vlastitoj svrsi, proglašavajući ih ‘zaštitnicima religije’, šireći tako do nezamislivih razmjera sinkretistički panteon lamaizma” (Hoffmann 1961: 55).

filozofskom eseju, smatram ovakav pristup poticajnim za spontanija razmišljanja i inspiracije o Bhutanu, bez potrebe za neutemeljenom idealizacijom i starim predodžbama o Shangri La.

18 S ovakvim se misterioznim rođenjima povezuju i Amitabhini sljedbenici kada ulaze u njegovo Zapadno Nebo, a on je i duhovni otac Padmasambhavin.

19 Historijski Buddha Gautama.

Evokacija tog događaja sačuvana je u hramu Taktsang²⁰ koji svojim arhitektonskim oblicima utjelovljuje objavu, istinu, zakonitost, nauk s obiljem priča i sudbina utkanim u njega. Svi oni postaju neraskidivim lancem prikaza u kamenu, cigli, drvetu koje ovaj *lhakhang* (v. bilj. 14) uprizoruje svojom obješenošću na stijenu pozamašne visine od 3200 metara nad morem, dominira okolišem i zahtjeva od promatrača da mu usmjeri pogled te da zna “gledati” i svjesno “vidjeti”. Dolje ponor i brzaci, gore vrhunci Himalaje, a u njima pećine koje se otvaraju spram svjetla. Taktsang ne stoji slobodan u prostoru kao što smo navikli promatrati kada je riječ o hramovima ili pak kao Chimi Lhakhang. Osim vrlo zatvorene unutrašnje strukture, cijelom jednom stranom ugrađen u stijenu doima se više kao jedna dvodimenzionalna slika, negoli arhitektonska tvorba. Kao da i nije građen nego ga je iznjedrila himalajska litica. U hramu iznad pećine Phelphug nakon požara je ostao sačuvan Padmasambhavin kip²¹. Nije izgorio ni hram Tsepame posvećen Buddhi Neizmjernog Svjetla, Amitabhi. Na vrhu jedne od stijena je i hram Orgyen Tsemo u kojem su sačuvane zidne freske. Impresivnost mjesta i fascinantnost susreta s njim izazivaju doživljaj strahopoštovanja zbog osjećaja izravnog objavlivanja nečega što nadilazi čovjeka, usprkos nastalosti upravo zahvaljujući njegovom umu i rukama. To je jedna igra duha koji se pokazuje i istovremeno prikriva baš kako se objelodanjuju prostori Taktsanga kada se uspiju osloboditi himalajske magle. Zdanje nije pristupačno svakome, a ni prozori mu se ne spuštaju do visine ljudskog pogleda kako bi se moglo zaviriti u hram. On se ionako otvara posjetiteljima samo jednom godišnje. U ovoj sakralnosti planine i kamena Padmasambhava je našao povoljno mjesto, ne samo za svoja meditativna stremljenja, nego i za objavu svojih osam pojavnosti. Tu su ga učenici upoznali pod imenima “Topuz rođen iz jezera” (rođenje), “Lav iz plemena Shakya” (zaređenje), “Sunčeva zraka” (podjarmljivanje demona), “Rođen iz lopoča” (začetnik buddhizma u Tibetu), “Onaj koji traga za Sublimnim” (majstor raznih učenja), “Kralj Lopoča” (koji podvrgava nebuddhiste) i “Divlji gnjevni topuz”²² (koji

20 Taktsang znači ‘Tigričino/Tigrovo gnijezdo ili brlog’ i ima ih još trinaest preostalih u Tibetu.

21 Hram je u ovom obliku dao izgraditi 1692. godine Gyaltsje Tendzin Rabgye koji se sam smatrao Padmasambhavinom reinkarnacijom, ali je to zdanje potpuno izgorilo 1998. godine. Rabgye je bio unuk “božanskog lunatika” Drukpe Kunley. Hram kakvog danas posjećujemo, završen je 2005. godine.

22 Te se manifestacije ne odnose na različite bićevnosti Padmasambhave nego njegovu sposobnost preobličavanja u skladu s potrebama ljudi među kojima širi svoj nauk u određenom vremenu i prostoru.

sakriva *terme*²³). Koliko god ovaj vidljivi kosmos u stijeni zavodi svojom ljepotom i nedostupnošću, duboko u planini još je zanosnije. Pećine kao meditativna mjesta, mjesta uranjanja u najdublje tajne i skrovitosti, kako čovjeka tako i svijeta, samo još na ulazu dopuštaju pristup zrakama svjetlosti. Brzo se one gube u dubinama neprohodne tame i izazivaju drukčije osjećaje i slike u svijestima²⁴ i svjesnosti meditanata.²⁵ Spiljski prolazi, manji i veći prostori, postaju razaznatljivi tek kroz nemirno svjetlo luči koje, ako ga upalimo, pokazuje osebujan svijet kamena iznutra. Govor pećine drukčiji je od govora planine, ima nešto zastrašujuće u odbijanju glasovnog zvučanja, poput odbijanja slike u kabinetu ogledala bez oslobađanja. Pećina je ugodna i neugodna, nudi utočišta i zaštitu, ali pobuđuje i strah. U njoj se duh kreće u neočekivanostima, za razliku od danjeg svjetla hrama na litici ili pak na nekom slobodnom prostoru.

Bhutanska arhitektura utjelovljuje mnoga obilježja duhovnog karaktera koja su se njegovala tijekom vremena i oslikovala u kamenu, drvetu ili u nekom drugom materijalu. Sva njihova obličja slijede imaginarij, misli i osjećaje vremena koja su im prethodila, obogaćeni šamanističkim vizijama i snolikom svijesću koja je intenzivirala komunikaciju s kozmičkim, odnosno prirodnim silama. Upravo u tim slikama iz kozmosa hramska je arhitektura crpila svoj duboki smisao i sadržajnost, jer cijeli se kozmos doživljavao kao sveukupni hram. Stilski, pak, izvanjski, hramovi slijede tibetske uzore, a ovi pak indijske. Susreću se uobičajeni buddhistički simboli poput točka *dharme*, lopočeva cvijeta, triju dragulja i sl.²⁶

23 *Terme* su 'duhovna blaga' koja skrivaju različita tantrička učenja za koja ljudi Padmasambhavinog vremena još nisu bili spremni. Pomno sakrivene kako bi ih se sačuvalo od zlorabljenja neprosvjećenih umova na različitim mjestima po planinama, nizinama, u jezerima, vizionari, učitelji posebnih sposobnosti otkrivaju tekstove i predmete u kojima se *terme* mogu pojaviti ili ih pak vide i čitaju u svojim snolikim vizijama. Takvi se ljudi zovu *tertoen*.

24 Buddhistički nauk pobraja preko dvije stotine različitih vrsta svijesti, *vijnana*.

25 O Padmasambhavinom učenju, prirodi uma i elementima koji čine meditativno napredovanje u razvoju svjestovanja sadržano je u Dzogchen meditaciji 'Velike dovršenosti' koja kulminira u čistoj svjesnosti, *rigpa*.

26 Kotač *dharme* simboličnošću kruga upućuje na sliku potpunosti i savršenosti učenja, a svako novo pokretanje točka Bhutanci razumiju i kao novu mogućnost izlaganja, tumačenja i razumijevanja *dharme*. Svaki put pri njegovu pokretanju dodaju se nova značenja nerazvidna svijesti njihovih prethodnika, pa tako dolazak buddhizma u Bhutan pokreće nove kreacije značenja i dublja razumijevanja. Taj simbol vrlo je čest u drvenim dekoracijama a najčešće ga nalazimo na ulazu u hramove. Lopoč je zbog svoje čistoće jednak samom prosvjetljenju pa stoga također vrlo čest ikonografski simbol, a dragulj u buddhističkom

Oni koji posjećuju hram, osim vanjskog, prolaze i unutrašnje spiritualno hodočašće koje je najuže povezano s naukom Padmasambhave. Mingyur Rinpoche naglašava važnost njegovog nauka o Dzogchen meditaciji, “Velikom savršenstvu” koje se prenosi nakon što je pronađeno u jednoj *termi* (“Life and Teaching...” 2018). Značajna su također i učenja o umijeću umiranja prema *Tibetskoj knjizi mrtvih* koja također predstavlja jednu od Padmasambhavinih *termi*:

“Zapamti jasno svjetlo,
 Čisto, jasno, bijelo svjetlo,
 Iz kojega proizlazi sve u kozmosu
 I u što se sve iz kozmosa vraća,
 Izvornu prirodu tvog uma.
 Prirodno stanje nepojavljenog svijeta.
 Pođi u čisto svjetlo, vjeruj mu i stopi se s njim.
 To je tvoja vlastita priroda, to je dom.” (Kornfield, ur. 2004: 184)

Temeljno polazište *tantr*e je neudvojenost tijela i uma, oni su uvijek jedno, *tijeloum*. Nije moguće posjedovati tijelo bez uma jer bismo u tom slučaju bili leševi, a niti je moguć bestjelesni um. Ova međupovezanost upućuje na to da se tijelo ne može promatrati kao zapreka koje bi se trebalo lišiti askezom, nego ga se poimlje kao živi, jestvujući entitet, zapravo utjelovljenje psihičkih sposobnosti osobe u njihovoj nepostojanosti i prolaznosti. Tijelo je aktivno i kreativno jednako kao i um, ali se taj um ne razumije u svojoj dimenziji egocentričnosti na koju smo navikli, nego u obliku, kako to Guenther naziva, kreativne točke, iskre koja isijava ili sjaji (Guenther 1975: 56), i daruje svjetlo različitim životnim razinama kako bi uopće mogle biti uočene. Ipak, tijelo je uvijek nositelj snage životnog iskustva, ono je istovremeno i subjekt i objekt. Guenther ovdje vidi filozofijski doprinos tantričkog učenja, jer nadilazi razlikovanje pukog subjekta i pukog objekta i razumije ih uvijek kao jedinstvo. Tijelo je način ljudskog postojanja, modus našeg bića. Zato ono za *tantru* nije apstraktni antipod umu nego trovrstni lik *tijelouma – dharmakaye, sambhogakaye i nirmanakaye*. “*Dharmakaya* je iskustvo bića kao takvog”, “*sambhogakaya* je vrsta empatičkog bića iz kojeg crpimo svoje snage” i “*nirmanakaya* je istodobno percepcija i osjećaj” (Guenther 1975: 56).

kontekstu implicira sposobnosti za ostvarenje duhovnih i materijalnih težnji. U svom trostrukom vidu odnosi se na Buddhu, *dharmu* i *sanghu*, redovničku zajednicu koji su zapravo metafore za tri osnovna tantrička pojma, tijela, uma i govora (*kaya, citta, vac*).

Nirmanakayu Tibećani nazivaju *tulku*; to je inkarnacija bića koja nije ograničena na samu jednu individualnost. Najpoznatiji *tulku* je Dalai Lama.

Učenje o biću ili eksplicitnije o tijelu uči *Mahamudra*, drugi veliki nauk tibetske *tantr*e. To je susret bića sa sobom samim, iskustvo neposrednosti bića kako ga uče predstavnici Nyingma škole, svjesna neposrednost iskustva i osviještena opservacija. Tako se dokida razlika između znanja i osjećanja pa nema mogućnosti za dualnosti umskih izobličenja. Stoga, osjećanje i znanje mogu samo biti zajedno, kretati se zajedno u jednom procesu hoda koje predstavlja rast svjesnosti. Ono se sastoji u uviđanju da ne postoje razlike između onoga što je svjesno i onoga o čemu se svjestvuje, nego se intendira svjesnost sama. To je *bodhicitta* usmjerena prema prosvjetljenosti, pri čemu znanje jedino ima smisao ako potiče na akciju. Taj aktivizam Guenther naziva *busybodying* koji zahvaljujući svom karakteru otvorenosti može biti samo praznovitost, *sunyata*, a u svom karakteru djelatnosti može biti samo *karuna*, suosjećajnost. Nije tu riječ o jednoj sentimentalnoj samilosti ili sažaljenju, nego o činjenju utemeljenom na prosvjetljenom umu. U međuaktivnosti praznovitosti i suosjećajnosti prisutna su još dva fenomena, *prajna* i *upaya*²⁷.

Kunleyeva *tantra* neobuzdanošću

Prajna i *upaya* nas polako mogu početi uvoditi i u prirodu *dakini* i u načine djelovanja Drukpe Kunley, "božanske lude" drugog važnog reprezentanta buddhizma u Bhutanu. *Prajna*, *proznaja* je mentalni događaj u strukturi koju označavamo riječju "um". To je čovjekova temeljna sposobnost, tj. moć razlikovanja koje ovdje jednostavno znači izdvajanje nečega kao posebnog kako bi ga se bolje upoznalo ili spoznalo. Ta posebnost nije povratak udvojenosti, nego ulazak u spoznajni tijek, ne na kritički način, već na način koji respektira drugotvorenost. Da bismo

27 *Prajna* se obično prevodi kao mudrost, ja je prevodim kao *proznaja* zbog prefiksa *pra* povezanog s glagolom *jna*, znati. Razumijem ju kao vrstu znanja koja još uvijek 'prolazi kroz' objektivnu predmetnost svijeta, razlikuje i razumijeva Četiri plemenite istine i Tri znamenata opstojnosti (patnja, nepostojanost i nesopstvenost). *Upaya* je 'vješto sredstvo' koje se koristi kao pomoć u tehnikama meditacije, ritualima i metodama učenja. To mogu biti *mantr*e, *mandale*, *yantr*e, opunomoćenja, ali najvažnije značenje se odnosi na sposobnost učitelja, tj. prosvjetljene osobe da svoja učenja i poruke učenicima prilagodi njihovim sposobnostima razumijevanja pri čemu su dopuštena i prešućivanja mnogih podataka ili znanja ili pak male prijeverare, doskočice pa čak i laži.

doista nešto znali, odnosno spoznali, moramo ga cijeniti. Proizvoljnost mnijenja ubija svaku respektabilnost, stoga ostvarenje *karune* u životu ovisi o cijenjenosti, dostojanstvu, našem odnosu prema onome što se intencijom prakse želi ostvariti. U modusu cijenjenja i poštivanja integralna je funkcija *prajne* omogućiti iskustvo velikog blaženstva, dobrosreće, *mahasukha*. Od nje nema višeg iskustva. U takvoj svjesnosti stanje bitka lišeno je svakog neznanja koje previđa stvari onakvima kakve jesu i stvara fikcije koje vode u zlosreću, *dubkha*. Neznanje, *avidya*, nije samo kognitivno, ono je i emocija koja izvrće našu viziju jednostavno zato jer njezino svjetlo više nije dovoljno jako da se u njemu stvari razabiru jasno. Stoga Drukpa Kunley pjeva:

“Plesač u nerazorivom tijeku magijske iluzije,
 Ujedinitelj u zbrci nedosljednosti i apsurdna,
 Moćnik koji pokreće točak blaženstva i praznovitosti,
 Junak koji uočava varljivost svih stvari,
 Mučan, zgađen i neposlušan vremenitom prijanjanju,
 Mali *yogi* koji probija zabludne projekcije drugih,
 Skitnica koji obezvrijeđuje *samsaru*,
 Putnik svjetlom koji svoje boravište čini domom,
 Sretan putnik koji zre svoj um poput *lame*,
 Onaj koji razumije sve pojavnosti uma,
 Proricateelj relativnosti koji poznaje jedinstvo kao umnoženost,
Naljorpa koji kuša okus sviju stvari.
 To su samo neke od maski koje nosim!” (Dowman 2014 [1980]: 81).

Buddhistički učitelj, redovnik, živići Buddha, lik kome nema sličnog prema složenosti, začudnosti i besramnosti u opisima tibetskih *namthara*²⁸, Drukpa Kunley najpopularniji je bhutanski tantrik. Zahvaljujući prijevodu Keitha Dowmana, zapadni se čitalac upoznao s Drukpinim životom i pjesnikovanjem tek nakon 1980. godine, dok njegova popularnost i vrlo žive sljedbe opstoje u Bhutanu već stoljećima. Tajna biografija nam otkriva *lamu*, *yogija*, *naljorpu*²⁹ kroz savršenosti

28 To je vrsta književnosti koja donosi biografije svetih ljudi u obliku naracija povezanih s čudima, tzv. ‘tajne biografije’ za razliku od ‘izvanjskih’ i ‘unutrašnjih’ biografija.

29 *Naljorpa* je tibetski ekvivalent za *yogija* a odnosi se na ‘onog koji je postigao savršenu smirenost’, to je takav asket koji je postigao magijske moći poput *mahasiddhe*, praktikanta koji je postigao savršenstvo i utjelovljuje raznovrsne moći psihičkog i spiritualnog karaktera.

njegovih djelovanja pri čemu razlikovanje unutrašnjeg i vanjskog, razlikovanje tijela, riječi i uma više nemaju smisla, s obzirom da je put prosvjetljenja završen, a najviši cilj postignut. Riječi i djelovanja Drukpe Kunley nisu više obilježeni razlikovnošću, ne discipliniraju se suzdržanošću u opisu i provedbi jer nisu motivirani sebičnim poticajima, pa je nama iz razine svakodnevnog uma njegovo djelovanje i ponašanje neprihvatljivo, sramno, ali uistinu nerazumljeno. Jer znanja koja im leže u temelju nekada su se skrivala i držala u tajnosti, jer, niti *hinayanski* niti *mahayanski* sljedbenici nisu imali zrelost da slijede ovaj put kojim je pošao Drukpa Kunley i *vajrayanski* tantrici nakon što je buddhizam iz Indije stigao na Tibet. Život “božanskog luđaka” proizašao je iz oslobođenog uma, slobodnog od bilo kakvih pretpostavki, predrasuda, sklonosti i pristranosti. Njegov je um bez straha i bez potrebe emotivnog vezivanja.

Njegovo izlaganje *tantr*e izriče ideju kako su svi fenomeni blaženi po prirodi i ostvarivi jedino u jedinstvu ujedinjene svijesti i senzualnih poticaja. Buddhinstvo je postigao napornim i discipliniranim slušanjem, vježbanjem i meditacijom prema naputcima *lama* u Tibetu u vrlo iscrpljujućim uvjetima hladnoće unutar tibetskih samostana. Takvom izolacijom “u svijetu”, ali ne i “od njega”, smatrao je Drukpa, moguće je postići duhovno savršenstvo, *dzogchen*, i uzvišen habitus, *chakchen* (*mahamudra*). Ali Drukpa Kunley nije samo historijska figura koja je u Bhutanu važila kao najpoželjniji učitelj. On je lik za koji se vezuju nebrojene legende, negdje izmiješane s fikcijama, negdje s činjenicama, negdje s hiperbolama, dajući njegovom životu vrlo osobit tijek, a komunikaciji sa sljedbenicima neuobičajena raspoloženja. Ona su za ortodoksnog redovnika neprihvatljiva, ali česta u slučaju obrata svetih ljudi u sekularne učitelje buddhizma; narativ se koristi slikama o kraćenju vremena u pivnicama, preotimanju žena gostoljubivim domaćinima, općenju s njima i sl. Drukpinu spiritualno biće je, dakle, u svakodnevlju biće božanskog lunatika, koje se oblikuje u skladu s potrebama sljedbenika, a sljedbenica još i više. Drukpa naročito uživa kada je na usluzi ženama željnih seksualnih užitaka.

U vrijeme Drukпина djelovanja u 16. st. Bhutan je zemlja čije se stanovništvo u svojoj animističkoj svijesti boji svake neobjašnjive pojave u svijetu. Nema velike razlike u usporedbi s vremenom Padmasabhava. Neshvatljivih i zastrašujućih pojava je mnogo i uvijek se personificiraju negativnim demonskim bićima koja ljudima svojevolumeno nanose bol i uznemiruju ih, a oni se ne mogu suprotstaviti. Drukpa Kunley postaje osloboditelj, onaj koji podjarmljuje demone namećući im svoju volju. Štoviše, pretvara ih u dobrohotna bića koja počinju pomagati

ljudima i graditi zajednički život s njima, ne opsjedajući više njihov um i srce strahovima i neizvjesnošću.

Ovu transformacijsku moć opisuje *namthar* kao proizašlu iz Drukпина “žarećeg groma mudrosti”, a to je metafora za njegov penis. Putujući Bhutanom, obitavajući po šatorima s opijenim ljudima koji u njima stanuju, i sâm se opijajući *chungom*³⁰, pjevao je pjesme, plesao i zavodio žene, vodeći na kraju ljubav s njima, čak i u prisutnosti njihovih muževa. Ilustracija njegovog životnog stava vrlo živopisno nam prenosi atmosferu iz tog vremena njegovih bhutanskih lutanja, kako ih je sâm spjevao:

“Srećom nisam običan *lama* koji izvodi obrede
 Skuplja sljedbenike, bogatstvo i moć
 tako da nema vremena iskusiti punoću života.
 Na sreću nisam ni redovnik učenjak,
 koji žudi za ljubavnicima novacima
 pa nema vremena za studij *sutra* i *tantra*.
 Na sreću ne stanujem u planinskom pustinjaštvu
 Zadivljen osmjesima redovnica
 I nedostatkom vremena za razmišljanje o Tri Zavjeta.”
 (Dowman 2014 [1980]: 80–81).

Lutajući bhutanskim planinama i deflorirajući bhutanske djevice, Drukpa pjeva kako nigdje nema tako zanosnih djevojaka nježne kože s kojima provodi vrijeme u pećinama pijujući *chung* i šireći nauku, prosvjetljujući ih i transformirajući ih u *dakini*.³¹

I u Drukpinu tuzemnom Bhutanom, pejzažima nalik već spominjanim planinama i pećinama, njegova se osobnost *naljorpe* poigrava i realizira u smjenama svjetla i tame, a kontrastirajući prosvjetljenje i neznanje ljudi s kojima se susreće zamjenjuje doktrinarne pouke iz *sutri* tantričkom praksom ritualizirane seksualnosti.

Drukpin je hram, Chimi Lhakhang, topografska suprotnost Taktsangu. Nema ovdje niti visokih planina niti planinskih, nego više hramskih pećina. Izgrađen

30 Vrsta alkoholnog pića od riže ili prosa poput piva.

31 *Dakini* znači ‘nebeska plesačica’ i predstavlja ženski princip u tibetskom buddhizmu bez kojega prosvjetljenje i utrnuće nisu mogući. One se pojavljuju u različitim kontekstima i stoga poprimaju i različita obličja, od ljudskih do božanskih, zastrašujućih, ugodnih i samilosnih, a može biti doživljena i kao općenita energija pojavnog svijeta.

je na maloj uzvisini povrh sela Sopsokha/ Lobesa, a da bi se došlo do njega, valja prolaziti rižinim poljima gdje se susreće sljedbenike s molitvenim mlinčićima, našminkane transrodne muškarce, žene koje žele zatrudnjeti. “Pravog” puta do hrama zapravo i nema. Nakon meandriranja između polja i *choertena*³² ukazuje se malo hramsko zdanje izgrađeno na laganoj uzvisini. Pristup hramu ovdje je lagan, nimalo monumentalan poput penjanja na Taktsang, a i samo zdanje ne zaustavlja dah. Utoliko su priče koje krije utkane u njega mnogo izazovnije. One su se dale naslutiti već u Lobesi gdje gotovo nema kućne fasade neoslikane penisima raznih veličina i oblika, a jedini dućan za turiste također ne zaostaje u ponudi raznovrsnih drvenih “gromovnika”, penisa najrazličitijih veličina i boja. Hram je izgradio Ngawang Choegyel krajem 15. st., a *namthar* kaže kako je na tom mjestu Drukpa svojim magičnim “gromom mudrosti” pokorio demona s prijelaza Dochu La i zatvorio ga u obližnji kamen. Ne samo da su fasade kuća oslikane njegovim gromovnikom, na krovovima su oni obješeni na sva četiri ugla. U hramu se čuva falus koji je Drukpa donio s Tibeta; ukrašen je srebrnom drškom, a hramski *lama* ga danas koristi za blagoslov ljudi koji posjećuju hram ili u nj hodočaste u nadi dobivanja potomstva. Najčešće dolaze žene koje ne mogavši zatrudnjeti, traže na ovome mjestu Drukpinu pomoć i blagoslov. Trudnoća je osigurana udarcem u glavu povećim falusom popraćenim *laminim* blagoslovom.

Hram je četverokutnog oblika sa zlatnim tornjem na vrhu. Prilazi mu se kroz red molitvenih mlinčića, a fasada je oslikana scenama iz Drukпина života. *Cheorten* u blizini mjesto je poraza demona s prijevoja Dochu La. U molitvenoj dvorani ima mnoštvo tantričkih uporabnih predmeta – bubnjeva, zvona, svetih slika i jedne Kunleyeve statue u odjeći redovnika u pratnji psa Sachi. Osim njega štiju se ovdje i historijski Buddha Siddhartha, Avalokitesvara i Zhabdrung. Žene koje dolaze ovamo ne mole se samo da dobiju dijete, nego i kasnije ovdje biva odlučeno kako će se dijete zvati. Dobiva se to izvlačenjem bambusovih štapića s ispisanim imenima. Kako je ovdje sve povezano s najvažnijom Drukpinom aktivnošću opisanom u *namtharu*, a to je vođenje ljubavi, mračne odaje hrama kao pećine obasjane su svjetlošću koja se ulaskom polagano gubi u tmini njezine dubine. Kretanje ovim prostorima omogućeno je jedinim izvorom

32 *Choerten* je tibetski ekvivalent za sanskrtski pojam *stupa* i znači mjesto za prihvaćanje žrtvenih prinosa. Prvobitno je to bio mali spomenik za relikvije od tjelesnih ostataka Buddhe i prosvjetljenih buddhističkih likova.

svjetla koje dolazi iznutra, a to je vatra upaljenih svjetiljki od maslaca. To je svjetlo nepostojano poput *samsare*, nemirno, uzbuđeno, smirujuće jedino pri izgaranju. Kroz takvo se svjetlo pomaljaju oblička svijeta, *nama-rupa*. Sve je u neprestanom gibanju, kao i život sam, kao demoni koji spiljski prostor ispunjaju. Ta su mračna mjesta poput maternice, *tathagatagarbha*. U njima je nešto duboko, ali prazno i otvoreno za primanje bića. Sasvim suprotno na planini, bez praznine s gotovo jednakim ishodom. I upravo na takvim mjestima moguće su pretvorbe, prosvjetljenja, inicijacije novih i u nova učenja, začeca i početak novog života. Ovdje se nižu doživljaji i iskustva koja postaju inspiracijom za daljnje refleksije, ali prožete osjećajnošću, suosjećajnošću, kao što smo navikli čitati kod buddhističkih učitelja koji često opisuju svoja širenja nauka iz samilosti, *karuna*, prema ljudima koji žive u neznanju. A ti nauci iako isti, pojavljuju se raznoliko, i dok nas Padmasambhava podučava jednom meditativnom sistemu, kasnije elaboriranom kao Dzogchen, Drukpa živi upravo suprotno, prodirući u svijet na način trenutnog raspoloženja koje je gotovo uvijek povezano s tjelesnošću, putenošću, razuzdanošću senzualnosti. U liku žene sadržana je punoća svijeta, a u liku Drukpinovog gromovnika sva stvaralačka moć svijeta. Oboje utjelovljuju doživljaj blizine muškarca i žene, neposrednosti, izdignutog raspoloženja i sreće. U napuštanju pećine, u silasku s planine, u činu spolnog odnosa dešavaju se preobrazbe iz kojih se uvijek nešto rađa.

Ono rođeno kreće na put. Put je jedan od ključnih pojmova u buddhizmu i uopće u azijskoj duhovnosti. Osmerostruki put, Tao itd. putevi su koji nisu samo dijelovi prirodnog okoliša, oni u svojoj oblikovanosti ukazuju na duh koji putuje. Već prilazi hramu Taktsang i Chimi Lhakhang nisu putevi uvijek svakome lako dostupni, oni su u skladu s duhovnom dimenzijom puta i stanjem *tjelouma* putujućeg (više u Hofmann i Zorić 2012).

Slično Drukpinovoj “božanskoj ludosti” koja nije jedinstven fenomen samo u bhutanskoj i tibetskoj tradiciji, susrećemo “ludosti” i u životu korejskog redovnika Wonhyo³³ ili pak Milarepe.³⁴

33 Wonhyo je korejski filozof i redovnik koji je živio u 7. st. Osnova njegova učenja je da zamjedba oblikuje i definira svijet osobnih iskustava i naših tumačenja svijeta čime stvaraju i našu posebnu stvarnost. Tako svako prihvaćanje i odbijanje mišljenja i načina života drugih predstavlja samo individualnu interpretaciju i sud. Vidi više u Kakhun (1969 [13. st.]) i Lee (1986).

34 Više u: *Drinking the Mountain Stream...* (1995) i *Milarepa* (1985).

Zanimljivo je spomenuti i značenje imena Chimi Lhakhang. Naime, demonica s prijevoja Dochu La, vidjevši Drukpu kako joj se bliži, pretvorila se u psa, a on ju je pokorio snagom svog gromovnika i zakopao na brežuljku izvičući “Chi med”, “Nema psa”. Od tada hram “Nema psa” zajedno s moćnim penisom-gromovnikom postaje protektivno mjesto i stvaralački simbol. Tako je i Tigrovo gnijezdo, do kojeg se Padmasambhava dovezao na leđima Yeshe Tsoegyal pretvorene u tigricu, mjesto uništenja demona koji svi u ovoj tradiciji postaju kasnijim zaštitnicima buddhističke *dharme*.

Zaključak

Dva glasa, dva tantrička učitelja koja iz Tibeta dolaze u Bhutan, dvije različite priče i dva različita prirodna fenomena koja su bila okolišem njihova djelovanja, pećina i planina, ono su od čega se duhovnost u Bhutanu i danas hrani i od nje živi. Oni su inspiracije za iskustva sreće koja je ovdje postala važnijim momentom u životu od nacionalnog dohotka u novcu.³⁵ To iskustvo sreće, međutim, pretočeno u riječi nalik je sjenama platoničke pećine jer njegove se ideje kriju, ne samo u meditativnoj zadubljenosti mudraca s Taktsanga i u prpošnoj požudi gromovnika mudrosti Drukpe Kunley, nego se još dublje istine nalaze u još neotkrivenim Padmasambhavinim *termama* razbacanim po bhutanskom krajoliku i čekaju na zrelost ljudi da ih čuju ili da budu pročitane.

Carpenterovi taj začudan bhutanski svijet opisuju kao živ, ponekad dobrohotan, ponekad rizičan, pri čemu “moć šume, rijeka, stijena, kamenja, leda u najvećoj planini svijeta utječu na oblikovanje duše [bhutanske ili onih koji dolaze]” (Carpenter 2002: 35).

Moć glasova Padmasambhave i Drukpe Kunley koji odzvanjaju ovim prostorom atmosferički su nalik uzvišenom i komičnom putovanju k prosvjetljenju. Nasmijavajuća i zavodnička Kunleyeva svijest rezultat je spontanosti, a ne sublimne padmasambhavinske refleksije. Ona se dešava u ovome trenutku, Sada, *ksana*, i slobodna je svakog prijanjanja za prošlo i buduće. To je nasmijanost za ono vječno što se nijednom diskurzivnom aktivnošću ne može postići. Seksualnost unosi

35 Vidi: Leaming (2014); *Oxford Poverty & Human Development Initiative* (<https://ophi.org.uk>); *NPR.org* (<https://www.npr.org>); *The National Center for Biotechnology Information* (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov>); *The World Economic Forum* (<https://www.weforum.org>).

ono banalno u područje gdje se trivijalnost spoznaje kao duboka. *Sandhyabhāsa* pripomaže tome, pokazujući svoj puni potencijal u mogućnostima tumačenja, kako u govoru i jeziku, tako i u tijelu i umu koje su nebrojene. *Kaya, citta, vac*, ta trovrsnost i u rafiniranoj meditativnoj padmasambhavinjskoj inačici i u sirovoj Drukpinjoj, u svome putovanju dosežu “pravo mjesto”. “Pravo mjesto” je autentično ne-mjesto praznovitosti koje je i na početku i na kraju *vajrayanskog* puta već oduvijek bilo ono što je imalo da bude – takovost, *tathata*, neokaljana dihotomijskim racionalizacijama priprostog mišljenja:

“Praznovitost u gledanju koja se naziva Vizijom
Nadilazi određenja poput nečega ili ničega;
Gledajući, ima li tamo uopće ičega?
Jer ako postoji predmet pogleda, tamo nema Vizije.
(...)
Ostvarujući Viziju sublimne istosti
Otkriveno je uzvišeno suosjećanje.
Ova meditacija koja je ne-meditacija oslobođena zablude
Središti nas u izvornu narav uma.” (Dowman 2014 [1988]: 83–84)

“Onaj koji razumije, treba se smijati.” (Hsueh-T’ou)

Literatura:

- BLAKE, Laura. 2015. *Bhutan's Buddhist Architecture*. Torrazza Piemonte: CreateSpace, Amazon Italia Logistica S.r.l.
- BULIĆ, Iva i Snježana ZORIĆ, ur. 2013. *Izmješteni Tibet – Tibetski kulturni i interkulturni imaginariji*. Zadar: Odjel za etnologiju Sveučilišta u Zadru.
- CARPENTER, Russ i Blyth. 2002. *The Blessings of Bhutan*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- DORJI, C. T. 1994. *History of Bhutan Based on Buddhism*. Delhi: Sangay Xam.
- DOWMAN, Keith. 2014 [1980]. *The Divine Madman. The Sublime Life and Songs of Drukpa Kunley*. Seattle: Amazon Publishing – CreateSpace Independent Publishing Platform.
- DREXLER, Madeline, 2014. *A Splendid Isolation. Lessons on Happiness from the Kingdom of Bhutan*. Publ. By Madeline Dexler. (pristup [http:// www.madlinedrexler.com](http://www.madlinedrexler.com)).

- Drinking the Mountain Stream: Songs of Tibet's Beloved Saint, Milarepa*. 1995. [prijevod Lama Kunga Rinpoche i Brian Cutillo]. Boston: Wisdom Publications.
- EVANS_WENTZ, W.Y. ur. 1973 [prvo izd. 1928]. *Tibet's Great Yogi Milarepa. A Biography from the Tibetan*. London: Oxford University Press
- GUENTHER, Herbert W. 1975. "Tantra and Contemporary Man". *Loka*, ur. R. Fields. Garden City – New York: Anchor Books, 54–61.
- HACKIN, J., Clement HUART, Raymonde LIHOSSIER, H. DE WILMAN-GRABOWSKI, Charles-Henri MARCHAL, Henri MASPERO i Serge ELISEEV. 1963. *Asiatic Mythology. A Detailed Description and Explanation of the Mythologies of All the Great Nations of Asia*. New York: Crescent Books.
- HOFMANN, Gert i Snježana ZORIĆ, ur. 2012. *Topodynamics of Arrival. Essays on Self and Pilgrimage*. Amsterdam – New York, NY: Rodopi.
- HOFFMANN, Helmut. 1961. *The Religions of Tibet*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- KAKHUN, Sok. 1969 [13. st.]. *Lives of Eminent Korean Monks. The Haedong Kosung Chon* [prijevod Peter H. Lee]. Cambridge: Harvard University Press.
- KNAPP KUYAKANON, Riarsara. 2014. "Reflections on a Bhutanese Buddhist Environmental Narrative". U KUMAGAI, Seiji, ur. *Bhutanese Buddhism and Its Culture*. Kathmandu: Vajra Books: Kathmandu, 183–205.
- KORNFIELD, Jack, ur. 2004. "Tibetan Book of the Dead" [prilagodba prijevoda W. Y Evansa-Wentza]. U *Teachings of the Buddha*. Boston i London: Shambhala, 184–185.
- KUMAGAI, Seiji, ur. 2014. *Bhutanese Buddhism and Its Culture*. Kathmandu: Vajra Books.
- LEAMING, Linda. 2014. *A Field Guide to Happiness. What I learned in Bhutan about Living, Loving, and Waking Up*. Carlsbad, California – New York City – London – Sydney – Johannesburg – Vancouver – Hong Kong – New Delhi: Hay House, Inc.
- LEE, Leo. 1986. *Le maître Wōn-hyo de Sil-la du VIIe siècle: sa vie, ses écrits, son apostolat: avec la première traduction annotée de son traité sur la renaissance dans la terre pure d'Amitābha*. Seoul: Librairie Catholique.
- "Life and Teaching of Guru Padmasambhava". 2018. *Sahapedia*. <https://www.sahapedia.org/life-and-teachings-guru-padmasambhava> (pristup 11. 2. 2023.).
- MEYER, Rainer F. [predgovor i objava]. 2005. *Das Hevajratāntra*. Berlin: Antiquariat Rainer F. Meyer. Dostupno na: <http://www.meyerbuch.com/pdf/Hevajratāntra.pdf> (pristup 7. 3. 2023.).
- MILAREPA. 1985. [prijevod Zoran Pavlović]. Beograd: Grafos

- MINYAK, Tulku. 1997. "Religion and Rituals". U *Bhutan. Mountain Fortress of the Gods*, ur. C. Schicklgruber i F. Pommaret. London: Serindia Publ. – Vienna: Museum für Völkerkunde, 137–159.
- MONSON, Elizabeth. 2014. "Alternative Voices: The Unusual Case of Drukpa Kunley ('Brug pa kun legs)". U *Bhutanese Buddhism and Its Culture*, ur. Seiji Kumagai. Kathmandu: Vajra Books: Kathmandu, 171–182.
- RICARD, Matthieu. 2016. *Bhutan – the Land of Serenity*. London: Thames & Hudson.
- SCHICKLGRUBER, Christian. 1997. "Gods and Sacred Mountains". U *Bhutan. Mountain Fortress of the Gods*, ur. C. Schicklgruber i F. Pommaret. London: Serindia Publ. – Vienna: Museum für Völkerkunde, 159–177.
- UITZ, Martin, 2006. *Hidden Bhutan. Entering the Kingdom of the Thunder Dragon*. Wien: Picus Verlag.
- WIKING, Meik. 2016. *Hygge – danski recept za stretan život*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- WIKING, Meik. 2018. *Lykke – potraga za najsretnijim ljudima na svijetu*. Zagreb: Mozaik knjiga.
- ZEPPA, Jamie, 1999. *Beyond the Sky and the Earth. A Journey into Bhutan*. New York: The Berkeley Publishing Group.

Alternative voices of two Tibeto-Bhutanese tantrics – Padmasambhava and Drukpa Kunley

In this phenomenological essay I thematize two Tibeto-Bhutanese tantrics who became the most representative figures of Bhutanese Buddhism with their teachings and practices. Through the contrast of their two voices – from the meditative and sublime of Padmasambhava to the sexual and untamed of Drukpa Kunley – I observe their teaching and acting in the context of two temples dedicated to them, Paro Taktsang and Chimi Lhakhang, as well as their situatedness in relation to two topographic Bhutanese phenomena – the mountain and the cave. The architectural complexity of the temples and the intricate paths that lead to them are decisive in differing their conceptualization and performances of Dzogchen and Mahamudra.

Keywords: Bhutanese Buddhism, temples, mountain, cave, Dzogchen, Mahamudra